

ПРАВА ЛЮДИНИ В НОВИХ ПРАВОВИХ РЕАЛІЯХ: ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР

Н. ОНИЩЕНКО
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

В сучасних умовах розвитку суспільства особливо зростає інтерес до наукової проблематики, пов'язаної із захистом прав, свобод та законних інтересів людини. Втім, як ніколи, стає зрозумілим, що багато із законодавчих положень щодо людини як вищої соціальної цінності суспільства є здебільшого або повністю декларативними.

Особливо великого значення набуває в цих умовах дієвість права: відчуття кожним захищеності, гарантованості прав та законних інтересів, протистояння сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівної дії механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантування та забезпечення системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що несе потенційну загрозу життєво важливим інтересам людини, суспільства та держави. Це далеко не повний перелік наших очікувань.

Поряд із поняттям «людина» є рівноцінними поняття «особистість», «індивідуальність», що характеризують передусім те особливе, специфічне, що відрізняє конкретну людину як індивіда та як особистість від усіх інших, включаючи як природні, тілесні, так і психічні й соціальні властивості; як успадковані, так і набуті, вироблені в процесі людського розвитку [11, с. 37].

Однією з таких особливостей є така фізіологічна властивість, як її стать. Втім, те, що має бути цінністю і для людини, і для держави, іноді стає перешкодою до реалізації прав [10, с. 16–17]. Ця особливість нерідко стає руйнівною в процесі реалізації принципу рівності основних прав та свобод людини.

Право як природне, так і юридичне своїм змістом та ідеєю спрямовується на найвищу цінність — людину. Дискусія про природу права пов'язана з природою людини [15, с. 52–91].

Гендерна рівність — складова загального принципу рівності як принципу демократичної побудови суспільства. Право розуміється сьогодні як рівна міра

свободи всіх і кожного — жінок і чоловіків. Конструкція гендерної рівності розкривається через категорію прав людини як універсального стандарту рівності, який є єдиним для обох статей. Втім, ані в громадській, ані в науковій доктринальній думці не сформовано ставлення та оцінки гендерних прав як першоосновних. На жаль, вони ще залишаються другорядними, не «першого сорту» та «гатунку». Проте ми цілком переконані, що важливих або менш важливих прав, коли мова йде про права людини, існувати не може. Сучасне суспільство повинно характеризуватися здатністю до забезпечення системи існуючих прав, свобод та законних інтересів, оскільки кожне з декларованих прав у певних просторово-темпоральних показниках може розглядатися як доленосне. Так, слід зазначити, що у визначенні рейтингу країн щодо умов розвитку і життя одне з провідних місць належить досягненню гендерної рівності [2, с. 7].

Отже, коли мова йде про рівність статей як ідеал суспільно-політичного розвитку, під цим поняттям можуть розумітися: а) формальна рівність (рівність юридична, закріплена законодавчо); б) рівність можливостей (надання певної законодавчо закріпленої переваги певній соціально-демографічній групі для створення однакових з іншими групами умов на старті); в) рівність результату (цілеспрямоване забезпечення ліквідації для конкуруючих сторін перешкод, які можуть бути зумовлені попередньою дискримінацією). У правовій сфері прихильники гендерної теорії намагаються дослідити питання «рівності» та «відмінностей» — наскільки можлива рівність різних людей (передусім за ознакою статі), в яких межах можливе запровадження «нерівності» для досягнення рівності тощо [5, с. 10].

Світовий процес формування конституційного законодавства характеризується декларуванням у ньому принципу рівних прав і можливостей. Конституційне закріплення рівності статей є характерним поряд із такими особливостями, як національна і расова незалежність, мова, віросповідання, соціальне походження, політичні переконання тощо [16, с. 26–28].

Майже всі конституції визнають принципи і стандарти міжнародного права і зобов'язуються їх виконувати, закріпивши в Основному Законі. Отже, логічно, що вони мають закріпити і гендерні права та стандарти щодо рівності прав і можливостей. Конституція як вищий за юридичною силою закон є гарантом рівності для всіх громадян, незалежно від статі, у їхніх правах і можливостях [9, с. 46].

Цілком очевидно, що питання гендерної рівності набуло на сьогодні неабиякої актуальності і становить неабияку цінність для права. На підставі цінності гендерного виміру права відповідним чином має проводитися моніторинг чинного вітчизняного законодавства, яке, попри проголошення Україною рівності прав чоловіків і жінок, ще значною мірою містить дискримінаційні гендерні викривлення та асиметрії.

Виконання Україною зобов'язань щодо утвердження гендерної рівності потребує осмислення національних можливостей їхньої реалізації з урахуванням історично набутої практики суспільного життя жінки та чоловіка, національних традицій їхніх взаємовідносин, досягнень і рівня соціальної культури та її складової — гендерної культури [8, с. 18].

Конституційне проголошення України демократичною, соціальною, правовою державою надало актуальності проблемі підвищення правової культури як

окремого громадянина, так і суспільства в цілому. Це у свою чергу зумовлює потребу в активізації наукових досліджень, пов'язаних із проблематикою правової культури, а саме: уточнення її змісту, розкриття співвідношення і взаємодії правової культури з правовою системою, висвітлення причин виникнення деформації правової свідомості, зокрема у сфері гендерних відносин, пошук шляхів їхнього подолання тощо [14, с. 3].

Сьогодні ціннісні орієнтації нашої держави з урахуванням світового передового досвіду, сподіваємося, швидкими темпами наповнять суспільну свідомість новим змістом, яким, зокрема, стане гендерно налаштований менталітет суспільства, тобто усвідомлений передусім на психологічному рівні напрям мислення суб'єктів щодо визнання, поваги і сприяння ствердженню принципу рівності людини незалежно від статі.

Зокрема, ст. 3 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [4] визначає основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, серед яких: недопущення дискримінації за ознакою статі, забезпечення рівної участі жінок та чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень, формування відповідального материнства і батьківства, виховання і пропаганда серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері та інше. Неабияке значення має закріплене у ст. 4 Закону положення, відповідно до якого чинне законодавство України та проекти нормативно-правових актів підлягають гендерно-правовій експертизі, результатом чого є надання висновку щодо їхньої відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

У ході правової реформи держава повинна визначити і деталізувати гендерну рівність як юридичне поняття, як невід'ємний елемент правової системи. Будь-які соціально-економічні перетворення, процеси демократизації і встановлення ринкової економіки імпліцитно містять так звані гендерні програми соціальної трансформації, тобто зміну структури відносин між соціальними статями (чоловіками та жінками) [13]. Таким чином, вплив будь-яких перетворень правової системи на структуру гендерних відносин є очевидним та безумовним. Питання лише в тому, чи будуть ці перетворення мати позитивні чи негативні наслідки, а також у попередньому програмуванні таких наслідків за допомогою гендерно-правової експертизи.

Проведення гендерної експертизи у різних галузях права підтверджує появу нової галузі права — гендерного права як комплексного кроссекторального правового інституту, який складається з правових норм, які встановлюють засоби забезпечення рівності прав людини незалежно від статі, а також передбачають межі допустимих відмінностей у правах незалежно від статі [1, с. 9].

У правовій площині гендерна рівність функціонує як складова загального принципу рівності. Заснована на природно-правовій концепції, вона водночас відрізняється від інших структурних елементів принципу юридичної рівності, зокрема рівності незалежно від віку, національності, раси, тому що в юридичному вимірі має два аспекти: рівні права та рівні можливості [12, с. 19–26].

У статті 24 чинної Конституції України зазначається, що всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод: економічних, соціальних,

політичних, культурних, особистих тощо. Їхнє використання пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб.

У частині 2 ст. 24 Конституції України йдеться про конкретизацію деяких категорій рівності прав і свобод. Права і свободи людини є складним, багатомірним явищем, їхній генезис, соціальні корені, призначення дають можливість характеризувати той чи інший тип цивілізації, етапи її становлення та розвитку.

Справжня природа будь-якої держави виявляється саме через рівність прав і свобод кожної людини. Рівність прав і свобод є відтворенням справедливості як ціннісної категорії, що виробляється в суспільстві відповідно до сформованих уявлень про мораль і норми поведінки.

У статті 24 Конституції України гендерне питання розглядається у двох напрямках: з одного боку — це формальне закріплення рівності чоловіків та жінок шляхом встановлення рівних прав і можливостей у правових нормах (питання законотворчої діяльності); з іншого — практичне існування рівних умов реалізації наданих законом можливостей, втілення правових принципів і норм у повсякденній діяльності. Останнє є питанням правореалізаційної та правозастосовної діяльності, що пов'язане з функціонуванням судових органів, місцевих і загальнодержавних інститутів влади та органів місцевого самоврядування, а також усіх суб'єктів приватного права, включаючи кожного індивіда.

Виконання жінкою специфічних біологічних функцій та особливих соціальних ролей створює передумови її виключення з економічного та соціального життя, позбавлення її можливості брати реальну участь у розподілі суспільних благ. Якщо жінка не має дієвих юридичних гарантій, то поділ громадян на тих, хто включений у суспільний обіг, і тих, хто є виключеним із нього, може відбуватися за статевою ознакою. Тривалий час правове регулювання щодо жінок мало дискримінаційний характер, тому таку дискримінацію треба ліквідувати саме правовими засобами.

В комітеті з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин розглядаються правові закони про внесення змін до деяких законів України (щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері праці). Автори документа нагадують: протягом 20 років незалежності України частка жінок серед народних депутатів не перевищувала 8 %. За рівнем політичного представництва жінок нашу країну випереджають навіть деякі держави ісламського світу (зокрема, частка жінок у парламенті Тунісу становить 27,6 %, Афганістану — 27,3 %, Об'єднаних Арабських Еміратів — 27,5 %) [3, с. 7].

Гендерний підхід як стратегічний напрям насамперед має упроваджуватися через дотримання органами державного управління таких умов своєї діяльності: підтримка природної ролі, яку відіграють жінки у стабільному розвитку; визнання того, що результати політики істотно впливають на розвиток жінки і чоловіка як особистостей; створення умов, за яких у всіх сферах суспільного життя державна політика базуватиметься на даних, деталізованих за статтю; забезпечення рівного доступу для жінок і чоловіків до державної служби; забезпечення рівної участі у справедливому розподілі ресурсів між чоловіками і жінками; надання жінкам права особисто визначати свої потреби, виражати

сподівання, набувати професійних навичок, досвіду, соціальної впевненості та значущості на рівні з чоловіками.

Крім цього, одним із завдань гендерних досліджень є подолання на рівні суспільної та індивідуальної свідомості ідеології протиставлення. Жіночі права, обов'язки, ролі не повинні протиставлятися чоловічим, соціальні можливості обох статей мають взаємозумовлений характер та єдиний правовий орієнтир — свободу особистості.

Також необхідно враховувати, що особливістю принципу гендерної рівності є його комплексний характер [7]. Цивілізаційна цінність гендерної рівності має більш широке, ніж суто юридичне, значення, оскільки містить не тільки рівність перед законом, рівність можливостей, але й також рівність результатів. Категорія «рівність результатів» є «наймолодшою» серед складових гендерної рівності і ще не до кінця сформульованою в сучасному праворозумінні. Найскладніше визначитися у розумінні рівності статей як рівності результатів, оскільки різні народи можуть дотримуватися різних шляхів у досягненні гендерної рівності. Крім того, рівність дає змогу жінкам і чоловікам обирати різні або подібні ролі й відмінні чи аналогічні результати відповідно до їхніх уподобань та цілей.

Важливим аспектом подолання колізій у сфері правового регулювання гендерних відносин є проблема глобалізації гендерного рівноправ'я. Процес глобалізації виявляється у трансформації проблеми прав людини із суто національного рівня у площину міжнародного права.

З урахуванням вищезазначеного важливо, щоб гендерне регулювання не стало об'єктом правової демагогії. У правосвідомості громадян мають бути сформовані адекватні уявлення про гендерну рівність, шляхи і способи її досягнення. Це сприятиме свідомому та правильному сприйняттю нових егалітарних моделей правовідносин.

Отже, перед юридичною наукою постають масштабні питання доктринального змісту, зумовлені новизною гендерної тематики, зокрема такі:

1. Формування необхідного теоретичного та понятійного апарату, єдиної, сталої системи термінів і дефініцій, оскільки дослідження будь-якого нового напрямку, галузі чи сфери права має розпочатися з вивчення відповідного понятійного апарату.

Вирішити цю проблему на законодавчому рівні може прийняття Державної програми із впровадження гендерних відносин, де буде розкрито значення гендерної рівності, подано необхідний за обсягом перелік термінів. Запроваджуючи термінологічну базу, необхідно забезпечити одноманітність та однозначність її вживання, яких можна досягти завдяки чітким і лаконічним нормативним формулюванням.

Водночас прийняття такого Закону ускладнюється відсутністю офіційної наукової доктрини з гендерних питань. Включення гендерних процесів у сферу законодавчого регулювання правової системи України потребує їхнього осмислення й аналізу у доктринальному аспекті.

2. Комплексне впровадження гендерної складової в законотворчу діяльність шляхом визначення загальних підходів до регулювання гендерних процесів як родових стосовно гендерної складової в певних галузях законодавства.

В ідеалі система нормативно-правових актів з гендерних питань, які приймає вищий законодавчий орган – Верховна Рада України, повинна складатися з трьох основних блоків: по-перше, міжнародних договорів та конвенцій, ратифікованих Верховною Радою України, по-друге, спеціального гендерного законодавства, по-третє, галузевих законів, окремі норми яких вирішують гендерні питання в тій чи іншій галузі. Нині в Україні немає спеціального закону з питань гендерної рівності, який би визначав національні принципи та підходи до цього питання і став ланкою, що гармонізує національне законодавство з міжнародно-правовими актами.

Слід зазначити, що лише імплементація міжнародно-правових норм у національне законодавство не може забезпечити ефективного правового регулювання, тому що такі норми є здебільшого декларативними, мають загальний характер і не враховують потенціалу окремої країни для їхньої реалізації де-факто.

Таким чином, для прогресивного розвитку української правової системи у сфері регулювання гендерних відносин необхідно розробити національну концепцію гендерного законодавства, яка б визначила форми закріплення та послідовність становлення інституту гендеру у вітчизняному праві.

3. Визначення гендерних особливостей загального та спеціальних юридичних статусів.

Загальний юридичний статус не розрізняє суб'єктів права за будь-якими ознаками, зокрема гендерними. Він є загальною юридичною конструкцією, яка на рівних умовах застосовується до жінок та чоловіків і визначає їхні права та обов'язки незалежно від статі. Водночас під час законодавчого формулювання загального юридичного статусу мають бути враховані гендерні особливості, він має бути орієнтованим на можливість використання обома статями своїх можливостей на умовах рівності.

Спеціальні юридичні статуси мають окремі категорії населення, зокрема пенсіонери, інваліди, неповнолітні тощо. В деяких випадках законодавство наділяє особливим правовим статусом жінок. Це пов'язано з біологічними особливостями жінки, які визначають її здатність вагітніти, народжувати та годувати дитину. У відповідні періоди життя жінка стає менш соціально захищеною й потребує додаткового захисту з боку держави.

4. Запровадження нових комплексних правових інститутів, таких як репродуктивне право та інші відповідні інститути медичного права.

5. Оптимізація правозастосування та правореалізації гендерних положень законодавства [6, с. 19–21].

6. Формування та розвиток гендерного права як самостійної галузі, гендерних правовідносин.

Можна сперечатися, і такі дискусії можуть вносити конструктивні начала, про необхідність виокремлення або відбрунькування окремих галузей права. Беззаперечним є той факт, що інколи таке виокремлення може мати штучний характер. Що ж стосується розвитку гендерних відносин, то виокремлення гендерного права у самостійну галузь є конче необхідним, оскільки саме ця галузь має настільки своєрідний предмет, що не може вклатися в жодну іншу сферу або галузь права. Крім того, таке виокремлення, як це уже доводилося, зумовле-

не низкою факторів, пов'язаних із сучасним правовим, політичним, демографічним розвитком. Формування та розвиток гендерного права — ознака функціонального розвитку правових систем у цілому.

Що стосується гендерних освітніх завдань, слід звернути увагу на необхідність створення системи гендерної освіти та гендерного всеобучу. Перший напрям передбачає відповідні курси в загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах усіх форм акредитації з урахуванням специфіки обраного фаху. Другий напрям пов'язаний із подоланням у суспільстві стійких антигендерних уявлень та стереотипів.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Болотіна Н. Б.* Соціальне законодавство України : гендерна експертиза / відп. ред. Т. М. Мельник. — К. : Логос, 2001. — 82 с.
2. Газета «Сегодня». — 2011. — 12 ноября.
3. Депутатська афіша // Віче. — 2011. — № 17.
4. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. // Офіційний вісник України. — 2005. — № 40.
5. Інтегрування гендерного підходу в державну політику України. — К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 128 с.
6. *Копиленко О. Л.* Правовий статус і гендерна політика : виміри та підходи // Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України : практ. посіб. — К. : К.І.С., 2005. — С. 11–21.
7. *Матвієнко О. В.* Парламентські слухання «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи», 21 листопада 2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl2111206.htm.
8. *Мельник Т. В.* Міжнародний гендерно-правовий аспект проблеми прав людини в Україні // Український журнал про права людини. — 2005. — № 2 (2). — С. 17–36.
9. *Мельник Т. М.* Міжнародний досвід гендерних перетворень. — К. : Логос, 2004. — 320 с.
10. *Мельник Т. М.* Творення суспільства гендерної рівності : міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. — 2-ге доп. вид. — К. : Стилос, 2010.
11. *Мудрик А. В.* Соціалізація человека. — М. : Изд. центр «Академия», 2004. — 304 с.
12. *Онїщенко Н. М., Береза С. В.* Соціальний потенціал сучасної гендерної політики // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 5.
13. *Посадская А. И.* Научный отчет. — М. : Центр гендерных исследований Ин-та социально-экономических проблем народонаселения РАН, 1991.
14. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2007.
15. *Рабінович С. П.* Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. — Л. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. — 575 с.
16. *Фулей Т. І.* Основи гендерної рівності : навч.-метод. посіб. для суддів. — К. : Тютюкін, 2010. — 240 с.

Онїщенко Н. М. Права людини в нових правових реаліях: гендерний вимір

Анотація. Стаття присвячена науковим проблемам забезпечення гендерної рівності в умовах демократичних змін. Особливим вектором є аналіз шляхів вирішення проблем рівних прав та можливостей статей, обґрунтування того, що на

зміну концепції поліпшення становища жінок у світовій та національній свідомості приходять концепція гендерної рівності, прогресу і справедливості.

Ключові слова: гендер, гендерні правовідносини, гендерне право, гендерна теорія, гендерне середовище, рівність прав, можливостей і результатів жінок і чоловіків.

Онщенко Н. Н. Права человека в новых правовых реалиях: гендерное измерение

Аннотация. Статья посвящена научным проблемам обеспечения гендерного равенства в условиях демократических изменений. Особенным вектором является анализ путей решения проблем равных прав и возможностей полов, обоснования того, что на смену концепции улучшения положения женщин в мировом и национальном сознании приходит концепция гендерного равенства, прогресса и справедливости.

Ключевые слова: гендер, гендерные правоотношения, гендерное право, гендерная теория, гендерная среда, равенство прав, возможностей и результатов женщин и мужчин.

Onishchenko N. Human Rights in New Legal Realities: Gender Dimension

Summary. The article is devoted the scientific problems of providing gender equality in the conditions of democratic changes. The special vector is an analysis of ways of decision of problems of equal rights and possibilities of reasons, grounds that on changing of conception of improvement of position of women in world and national consciousness, conception of gender equality, progress and justice comes.

Key words: gender, gender legal relationships, gender right, gender theory, gender environment, equality of rights, possibilities and results of women and men.